

Pontoppidanin katekismuksen erityispiirteet ja sen vastaanotto Ruotsinvallan aikana Suomessa

Itä-Suomen yliopisto
Filosofinen tiedekunta
Läntisen teologian osasto
Kirkkohistorian
kandidaatin tutkielma
Respondentti:
Timo Salmela 177714
14.4.2011

Sisällys

I Johdanto.....	3
1. Tutkimustehtävä.....	3
2. Erik Pontoppidan.....	3
3. Katekismuksen syntyhetken pietistinen ja poliittinen tausta.....	4
4. Katekismustradition pääpiirteet Ruotsi-Suomessa.....	6
II Pontoppidanin katekismus.....	8
1. Pontoppidanin katekismus verrattuna Swebiliuksen katekismukseen.....	8
2. Kelvottomat ja kelvolliset ehtoollisvieraat.....	12
III Katekismuksen vastaanotto Suomessa Ruotsinvallan aikana.....	13
1. Ruotsinvallan ajan kirjapolitiikka Suomessa.....	13
2. Vauraat katekismuksen omistajat.....	16
IV Tutkimustulokset.....	18
Lyhenteet.....	20
Lähteet ja kirjallisuus.....	20

I Johdanto

1. Tutkimustehtävä

Tässä tutkimuksessa selvitän tanskalais-norjalaisella maaperällä eläneen Erik Pontoppidanin (1698–1764) katekismuksen erityispiirteitä ja sen vastaanottoa Ruotsin vallan aikana Suomessa.

Katekismuksen levinneisyydestä tutkin, ketkä ovat katekismusta omistaneet ja missä yhteiskuntaluokassa sitä on luettu. Erik Pontoppidanin Lutherin Vähän katekismuksen selitys julkaistiin suomeksi vuonna 1771 nimellä Totuus Jumalisuuteen Yxinkertaisesa ja Perustetusa D.Lutheruxen Wähäisen Catechismuxen Selityxesä. Tämä Skandinaviassa paljon luettu kirja ei näytä Suomessa saavuttaneen suurtakaan suosiota, koska siitä ei ole sittemmin otettu uusia painoksia, vaikka piispa Mennander suositteli sitä papistolle vuoden 1773 pappeinkokouksessa.¹

Päälähteinä käytän edellä mainittua Erik Pontoppidanin katekismuksen suomennosta ja Svebiliuksen katekismusta havainnollistaakseni Pontoppidanin katekismuksen erityispiirteitä. Katekismuksen levinneisyyden päälähteinä käytän kirjahistorioitsija *Henrik Grönroosin* lähdejulkaisua *Boken i Finland*, jossa selvitetään kirjojen omistamista suomalaisissa kaupungeissa 1600–1800-luvuilla sekä HENRIK-tietokantaa, jossa on tietoja Helsingin ja Oulun kaupunkien huutokauppakamarien ja perukirjojen kirjainnoista ja kirjojen omistajista ennen vuotta 1809. Aiempaa tutkimusta Suomessa aiheesta on *Osmo Tiililän* kirjassa *Rukoilevaisten kirjoja*, jossa kuitenkin Pontoppidanin osa keskittyy enemmänkin hänen Suomessa tunnetuimman teoksen *Kaunis Uskon Speili* sisällön käsittelyyn. *Martti Kaukola* on tutkinut pastoraalityössään Erik Pontoppidanin teologiaa ja hänen vaikutustaan suomalaiseen kristillisyyteen. *Erkki Kansanaho* on esitellyt kirjassa *Konfirmaatio* sekä suomalaisia katekismuksia että pietismin vaikutusta katekismuksiin. *Einar Lilja* on tutkinut väitöskirjassaan *Den svenska katekestraditionen ruotsalaista katekismus traditiota vuosina 1689–1810*. Kirjojen vastaanottoa Suomessa on tutkinut *Tuija Laine* kirjoissa *Kolportöörejä ja kirjakauppiaita* ja *Kirjahistoria johdatus vanhankirjan tutkimukseen*.

2. Erik Pontoppidan

Erik Pontoppidan syntyi vuonna 1698 Aarhusin kaupungissa Tanskassa vanhan pappis-, kirjailija- ja

¹ Tiililä 1961, 180.

tiedemiessuvun jäsenenä.² Tanska-Norjan Kuningas Kristian VI (1730–1746) oli perinyt isältään pietistisen vakaumuksen sekä epäluulon tanskalaisaatelia kohtaan.³ Hänellä oli osansa siihen, että pietismi vakiinnutti asemansa Kööpenhaminassa. Kuningas oli suopea pietismistä kohtaan ja nimitti pietistiseksi tunnetun Erik Pontoppidanin hovisaarnaajaksi Kööpenhaminaan. Kristian kuoli vuonna 1746. Samana vuonna kuoli myös Norjan Bergenin piispa. Tanska-Norjan uusi kuningas Frederik V nimitti Bergenin piispan paikalle Erik Pontoppidanin, joka sai vuonna 1749 teologian tohtorin arvonimen. Norjasta Pontoppidan muutti takaisin Kööpenhaminaan, jossa toimi elämänsä loppukauden yliopiston varakanslerina.⁴ Pontoppidan oli maltillinen pietisti, mutta samalla valistusmies sekä innokas luonnonhistorian ja talousopin harrastaja.⁵

3. Katekismuksen syntyhetken pietistinen ja poliittinen tausta

Luterilainen pietismi alkoi Philipp Jakob Spenerin (1635–1705) vuonna 1675 julkaisemasta ohjelma kirjoituksesta Pia Desideriasta.⁶ Pia Desiderian luterilaiseen kirkkoon tuoma uusi elementti oli aktiivi uskovien kokoontuminen pieniin piireihin, joiden kautta Spener toivoi kirkon uudistusta. Luterilaisen ortodoksian piirissä katsottiin, että kanta kirkon uudistuksiin oli ilmaistu Lutherin vuonna 1520 kirjoittamassa kirjassa Saksan kansan kristilliselle aatelille kristillisen säädyn parantamisesta. Sen mukaan esivallan oli yhdessä kirkon kanssa toimittava uudistusten aikaan saamiseksi. Sen vuoksi keskeiseksi keinoksi nousi kirkkokuri, jonka avulla kansaa oli opetettava kristillisiin tapoihin.⁷

Valistuksen aikakautena ajateltiin, että maailma voidaan oppia tuntemaan järjen avulla (rationalismi). Valistus vaikutti varsinkin protestanttisiin kirkkoihin, koska niistä puuttui Paaviuden kaltainen keskitetty hallintorakenne ja protestantismissa pidettiin tärkeänä alusta lähtien pappien korkeaa koulutusta. Protestanttiset yliopisto-teologit olivat valistuksen aatteiden kannalla.⁸ Hallen professori Wolff pyrki osoittamaan, että ilmoitus on sopusoinnussa järjen kanssa. Wolffilaisessa filosofiassa kristillinen moraaliksi sai kunnia sijan ja jumalalliset totuudet pyrittiin tulkitsemaan mahdollisimman järjenmukaisesti. Jenalaisen teologi Frans Buddeuksen (1667–1729) opetuksen kulmakiviä olivat armonjärjestys opin supistaminen kolmeen: parannus, usko ja pyhitys sekä

² Kaukola 1962, 6.

³ Hentilä & Krötzl & Pulma 2002, 159.

⁴ Kaukola 1962, 8-10.

⁵ Haavisto 1995, 37.

⁶ Laasonen 1984, 5.

⁷ Laasonen 1984, 9.

⁸ McGrath 2000, 850–852.

tinkimätön lain kolmas käyttö. Hän vaikutti omalta osaltaan supranaturalistisen teologian syntyyn.⁹ Supranaturalistiset teologit korostivat ylluonnollista ja sen merkitystä. Se oli rationalismia vastaan 1700-luvun lopulla ja 1800-luvun alussa noussut teologinen suuntaus.¹⁰ Se sai vaikutteita sekä pietismistä että wolffilaisesta filosofiasta ja sen pohjalla oli luterilaisen ortodoksian armonjärjestys systeemi. Prosessi on selvästi havaittavissa sekä teologisissa julkaisuissa että 1700-luvun alkupuolella ja puolivälissä syntyneissä katekeettisissa kirjoissa, se käy ilmi myös Pontoppidanin teoksista.¹¹

Jo ennen Pontoppidanin vuonna 1737 tekemää katekismusta oli yksinkertainen katekismustraditio vähitellen muuttunut opilliseksi järjestelmäksi, josta koetettiin kirjojen välityksellä saada kansan omaksumaa. Tavan otti omakseen erityisesti pietismi ja sen vaikutuksesta syntyi laaja katekeettinen kirjallisuus. Ei tyydytty enää pelkkään Lutherin Vähään katekismukseen vaan nuorisolta vaadittiin eettisen ja dogmaattisen järjestelmän hallintaa, joka tosin vaihteli kirjoittajien ja uskonnollisten suuntien mukaan. Klassinen esimerkki tästä on Spenerin katekismus.¹² Kyseinen katekismus julkaistiin Saksassa vuonna 1677 nimellä Einfältige Erklärung der christlichen Lehre nach der Ordnung des kleinen Katechismus Lutheri. Se sisältää 1283 kysymystä vastauksineen.¹³

Tanskassa ja Norjassa oli 1700-luvun alkupuolella papeilla yleistynyt tapa päästää nuoriso ehtooliselle valmistavien uskonkysymysten ja nuorten tekemien lupausten jälkeen. Toimitusta kutsuttiin kasteen liiton uudistamiseksi, koska tapa osoittautui suosituksi. Norjalainen Akershusin hiippakunnan piispa Peder Hersleb teki vuonna 1732 papistolleen toimituksesta ehdotuksen yhtenäiseksi konfirmaatioaktiksi. Muutaman vuoden kuluttua vaadittiin toimituksen yleistämistä koko valtakuntaa koskevaksi. Pohjoismaiden ensimmäinen konfirmaatioakti toteutettiin Tanskan ja Norjan kirkoissa kuninkaan määräyksellä vuonna 1735.¹⁴ Erik Pontoppidan sai hovisaarnaajana Kööpenhaminassa ollessaan kuninkaalta tehtävän. Hänen tuli tehdä oppikirja konfirmaatio-opetukseen. Pontoppidanin katekismus oli alkuperäiseltä nimeltään Sandhed til Gudfrygtighed, udi en eenfoldig og efter muelighed kort, dog tilstrekkelig forklaring over sal. Doct.Mort. Luthers liden caechismo. Se painettiin ensimmäisen kerran vuonna 1737. Pontoppidanin katekismus on myöhemmin todettu Spenerin vuonna 1677 ilmestyneen katekismuksen lyhennelmäksi. Katekismus on monissa maissa saavuttanut Pontoppidanin kirjoista suurimman levikin. Katekismuksesta on tehty vuoteen 1962

⁹ Kansanaho 1950, 112–114.

¹⁰ Teinonen 1975, 260.

¹¹ Kansanaho 1950, 115.

¹² Kansanaho 1956, 70–71.

¹³ GoogleBooks.

¹⁴ Kansanaho 1956, 104.

mennessä Tanskassa 46, Ruotsissa 20, Saksassa 18 ja Islannissa kahdeksan painosta. Siitä on ilmestynyt käännös myös suomen kielelle.¹⁵

4. Katekismustradition pääpiirteet Ruotsi-Suomessa

Ruotsissa julkaistiin vuonna 1689 Svebiliuksen katekismus. Katekismuksesta tuli Ruotsin virallinen oppikirja, jota käytettiin vuoteen 1811 asti uskonnon alkeisopetuksessa. Siitä ilmestyi tänä aikana 82 painosta. Katekismuksen tekijä oli luterilaisen puhdasoppisuuden kauden teologi, Uppsalan arkkipiispa Olaus Svebilius 1624–1700.¹⁶ Vuodesta 1689 aina vuoteen 1810 Ruotsin alueella sai painoluvan yhteensä 148 erilaista katekismusta. Näistä pääosa hiukan yli 50 edusti luterilaista puhdasoppisuutta ja vähän alle 50 maltillista pietismia. Loput edustivat pääasiassa joko hernhutilaisuutta tai neologiaa. Aikakauden pietistisistä katekismuksista yli 75 prosenttia sai painoluvan vuosien 1760–1810 välisenä aikana. Pietistisissä katekismus selityksissä oli usein mallina Spenerin katekismus joko suoraan tai sen välittäjänä oli Pontoppidanin katekismus selitys Sanning till gudaktighet.¹⁷ Tukholman pietistit olivat toivoneet kuulusteluissa 1700-luvun alussa, että Spenerin katekismus käännettäisiin ruotsin kielelle.¹⁸ Ensimmäinen Pontoppidanin katekismukseen liittyvä ruotsinkielinen käännös ilmestyi vuonna 1762. Kyseessä oli erillinen julkaisu katekismuksen lopussa olevasta lyhyestä kertauksesta. Se ilmestyi nimellä Kort begrepp av den saliggörande sanningen.¹⁹ Katekismuksen käänsi kokonaan ruotsiksi kirkkoherra Anders Bäckerström vuonna 1764. Seuraava painos ilmestyi vuonna 1767, josta se käännettiin suomeksi vuonna 1771. Petrus Arosenius teki vielä uuden ruotsinkielisen käännöksen, joka ilmestyi vuonna 1785 ja seuraava painos vuonna 1803.²⁰

Suomessa elettiin 1700-luvulla luterilaisen ortodoksian yhtenäisyysvaatimuksen alla, jossa käytännössä oli sallittu vain yksi oikea kristinuskon muoto luterilaisuus. Ehtoollisella käytiin ilmeisesti yleisesti, koska papisto puuttui vain pitkäaikaisiin poisjäänteihin. Ehtoollisella käymättömiä pyrittiin 1700-luvun jälkipuoliskolla neuvomaan pakottamisen sijasta. Monet kauan aikaa ilman ehtoollista olleet olivat luultavammin yhteisöstä irtaantuneita. Pietistit korostivat henkilökohtaista uskoa ja käänsivät siksi ehtoollisen käsittämistä enemmän yksilölliseen suuntaan.²¹

¹⁵ Kaukola 1962, 12.

¹⁶ Kiviranta 1985, 225–226.

¹⁷ Lilja 1947, 328–329, 335.

¹⁸ Kansanaho 1947, 82.

¹⁹ Lilja 1947, 137.

²⁰ Lilja 1947, 81.

²¹ Laasonen 1991, 323–324.

Gezelius vanhempi julkaisi vuonna 1666 katekismuksen ”Yksi paras Lasten tavara”. Hänen katekismus opetuksella oli kolme tavoitetta: tietojen lisääminen, kristinopin ymmärtäminen ja kristillinen elämä. Hän antoi hiippakuntansa papistolle vuonna 1673 määräyksiä, joiden mukaan rippikirjaa oli pidettävä niistä, jotka olivat saaneet luvan käydä ehtoollisella. Samalla tuli kontrolloida heidän ehtoollisella käymistään.²² Vuonna 1746 ilmestyi suomeksi Svebiliuksen katekismus, Lutherin Vähän katekismuksen yksinkertainen selitys. Gezeliuksen ja Svebiliuksen katekismukset ilmestyivät yhä uusina painoksina 1700-luvulla. Nämä molemmat kirjat edustavat selkeää luterilaista ortodoksiaa. Niissä selitetään kasteen ja ehtoollisen merkitystä eikä niissä käsitellä kasteen liiton rikkomista. Kasteen liiton rikkominen edellyttäisi henkilökohtaista kääntymystä ja palaamista tähän liittoon. Näiden kahden kirjan valta-asemasta johtui, ettei pietismi päässyt katekismusopetuksessa niin hallitsevaksi kuin esimerkiksi hartauskirjallisuudessa. Pietistisen hartauskirjallisuuden levitessä muuttui rippikoulun opetuksen tavoite. Enää ei pyritty pelkästään ymmärtämiseen vaan tavoitteena oli henkilökohtaisen uskonelämän herääminen. Kuulustelu eli konfirmaatio sai henkilökohtaisen uskontunnustuksen piirteitä. Vain kääntynyt kasteen liittonsa rikkonut ja uudistanut oli kelvollinen ehtoolliselle. Intoon laatia uusia katekismuksia Suomessa 1700-luvun jälkipuoliskolla vaikutti uudentyypin ehtoolliskirjallisuuden lisääntyminen. Uutta näissä kirjoissa oli lähinnä se, että niissä pääpaino oli henkilökohtaisen uskon korostamisessa kollektiivisen uskonnollisuuden sijasta. Turun tuomiokapituli kehotti vuoden 1740 kiertokirjeessään rippikoulujen pitämiseen, mikä omalta osaltaan lisäsi katekismusten tarvetta. Kiertokirjeessä sanottiin ehtoollisen väärinkäytön lisääntyneen. Siitä oli tullut kansan keskuudessa pelkkä muodollinen toimitus, jonka merkitystä ei tunnuttu käsitettävän. Sen vuoksi päätettiin, että papisto pitää vuosittain rippikoulua. Rippikoulua varten tehtyjä pietistisiä katekismuksia ilmestyi hitaasti. Abraham Achrenius julkaisi vuonna 1766 katekismuksen Rippi-Lasten Coetus Kysymyset, jonka mukaan kaikki ovat rikkoneet kasteen liittonsa ja kaikkien on palattava kasteen liittoon ennen ensimmäistä ehtoollista.²³ Gabriel Lyra käänsi Pontoppidanin katekismuksen ruotsin kielestä vuonna 1771. Hänen välityksellään Spenerin sanoma kantautui myös Suomeen. Ruotsi-Suomen Kuningas Kustaa III antoi vuonna 1773 ilmeisesti lisätäkseen valtakunnan yhtenäisyyttä määräyksen, jonka mukaan Svebiliuksen katekismus on ainoa valtakunnassa hyväksytty kristinopin oppikirja. Määräyksen seurauksena into uusien katekismusten painattamiseen hiipui.²⁴

²² Kansanaho 1956, 95.

²³ Kansanaho 1956 125, 111, 126–127.

²⁴ Laine 2006, 207. Pippingin mukaan kirjan suomentaja oli Limingan kirkkoherra Matthias Pazelius. Pipping 1967, 1279.

II Pontoppidanin katekismus

1. Pontoppidanin katekismus verrattuna Svebiliuksen katekismukseen

Pontoppidanin katekismus ja Svebiliuksen katekismus ovat molemmat Lutherin vähän katekismuksen selityksiä. Kummassakaan katekismusselityksessä ei huomioitu mitenkään Lutherin vähän katekismuksen lopussa olevia rukouksia ja huoneen tauluja. Svebiliuksen katekismuksen alkuun on painettu Lutherin vähäkatekismus ja sen jälkeen vanhankirkon Athanasioksen tunnustus. Näiden jälkeen tuli itse Svebiliuksen selitys, joka sisälsi yhteensä 315 kysymystä ja vastausta. Kysymysten numerointi nollautuu jokaisen pääkappaleen kohdalla. Pontoppidan käytti katekismuksessaan jatkuvaa numerointia. Kysymysten ja vastausten jälkeen oli vielä Daavidin seitsemän katumus Psalmia. Pontoppidanin katekismuksessa ei ole Pontoppidanin katekismus selityksen lisäksi muuta. Katekismuksessa itsessään on 759 kysymystä ja saman verran vastauksia kysymyksiin. Näiden jälkeen on vielä kertauksen omainen 42 osanen lyhyt yhteenveto siitä totuudesta, joka tekee autuaaksi. Katekismuksessa on jo ensipainoksesta lähtien ollut mukana tähti *-merkki jokaisen kysymyksen kohdalla, joita Pontoppidan pitää tärkeänä. Tämä tähti merkki esiintyy myös katekismuksen suomennoksessa.²⁵

Katekismus alkaa Pontoppidanin esipuheella, jossa näkyy kritiikkiä sen ajan valistusta kohtaan. Pontoppidanin sanoin: ”Nyt elämme me siinä ajassa, jossa maailmallinen viisus ja kaikki sen päälle perustetut konstit ovat nousseet korkeammalle, kuin meidän isämme, ovat mahdolliseksi tainneet ajatella.”²⁶ Katekismuksessa on viisi päälukua, jotka noudattavat Lutherin vähän katekismuksen järjestystä. Nämä ovat kymmenen käskyä, uskontunnustus, Isä meidän rukous, kaste ja ehtoollinen. Katekismuksessa ei ole erikseen päälukua ripistä ja synninpäästöstä, kuten Svebiliuksen ja Lutherin vähässä katekismuksessa, joissa rippi ja synninpäästö pääluku on ennen ehtoollista. Pontoppidan seurasi lyhentämänsä Spenerin katekismuksen rakennetta, jossa on samoin viisi päälukua ilman päälukua ripistä ja synninpäästöstä.²⁷

Vertailemalla Svebiliuksen ja Pontoppidanin katekismusten kysymysten määrää kutakin aihetta kohtaan selviävät katekismusten painotus erot. Pontoppidanin katekismuksessa käskyjä koskee hieman alle 40 prosenttia kaikista katekismuksen kysymyksistä, kun taas Svebiliuksella vastaava luku on vajaa 25 prosenttia. Uskontunnustukselle on molemmissa uhrattu hieman alle 30 prosenttia

²⁵ Gudsfrigt.

²⁶ Pontoppidan 1771, 3.

²⁷ GoogleBooks.

katekismuksen kysymyksistä, mutta uskontunnustuksen sisällä painotukset muuttuvat. Kun Svebilius keskittyi vähiten kolmanteen uskonkappaleeseen, niin Pontoppidanilla se sai uskontunnustuksen sisällä suuriman painoarvon. Pontoppidanilla sitä koskee yli kymmenen prosenttia katekismuksen kaikista kysymyksistä kun Svebiluksella vastaava prosentti määrä on hieman alle seitsemän. Pietistisille katekismuksille oli tunnusomaista, että päähuomio kiinnitettiin ihmisen uskonelämän kuvaamiseen, eli kolmannen uskonkappaleen pyhityksen selitykseen.²⁸

Svebilius korosti kolmannen uskonkappaleen selityksessä pyhää yhteistä seurakuntaa, jota koskee 27 prosenttia kolmannen uskonkappaleen kysymyksistä. Lisäksi Svebilius korosti syntien anteeksi saamista ja ruumiin ylösnousemista, joita molempia käsitellään 18 prosentissa tämän uskonkappaleen kysymyksistä. Pontoppidan piti tärkeimpänä Pyhää Henkeä, jota käsitellään noin 58 prosentissa kolmannen uskonkappaleen kysymyksistä. Pyhää yhteistä seurakuntaa käsitellään noin 17 prosentissa uskonkappaleen kysymyksistä ja syntien anteeksi saamista alle 12 prosentissa uskonkappaleen kysymyksistä. Pyhää Henkeä koskevissa kysymyksissä Pontoppidanilla nousi esiin käsite pyhitys, jota koskee 38 prosenttia koko kolmannen uskonkappaleen kysymyksistä. Kysymyksissä 486–515 hän käsittelee seikkaperäisesti uudestisyntymistä, kuollutta ja elävää uskoa sekä jokapäiväistä uudistumista. Svebilius ei erikseen uhraa kysymyksiä pyhitykseen vaan toteaa kolmannen uskonkappaleen selityksessä Pyhän Hengen pyhittävän ihmistä.²⁹ Pyhän yhteisen seurakunnan selityksessä Pontoppidan tekee eron seurakunnan ulkonaisten ja totisten jäsenten välillä. Erittäin valaiseva kysymys, jota Pontoppidan painottaa *-merkillä on: ”*Voiko totisilla kristityillä olla yhteyttä ulkokultaisten kanssa?” Vastauksena kysymykseen on, ei pahuudessa, mutta kaupanteossa ja muussa tarpeellisessa kanssa käymisessä kyllä. Svebilius ei erikseen tee eroa, ulkonaisten ja totisten seurakunnan jäsenten välillä. Svebiliuksen mukaan pyhien ihmisten yhteys on kaikkien kristittyjen yhteys, jotka ovat Kristuksen ruumiin oikeat jäsenet, ja jotka Jumala yksinänsä tuntee.³⁰ Svebilius ei painota ulkonaisten ja totisten kristittyjen eroa kysymysten tasolla, kun taas Pontoppidan käyttää tähän aiheeseen seitsemän kysymystä.³¹

Svebilius painottaa käskyjen selityksessään neljää ensimmäistä käskyä, joille hän on kullekin uhrannut seitsemästä yhdeksään kysymystä. Vähiten huomiota saavat kuudennen, seitsemännen ja kahdeksannen käskyn selitys, joita käsittelee kolmesta kahteen kysymystä.

²⁸ Kansanaho 1956, 126.

²⁹ Svebilius 1831, 52.

³⁰ Svebilius 1831, 55.

³¹ Pontoppidan 1771, 110–111.

Pontoppidanin painottaa käskyjen selityksessään ensimmäistä käskyä, jolle hän uhraa 51 kysymystä. Sen jälkeen eniten painoarvoa kysymysten määrän perusteella annetaan neljännelle, kuudennelle ja seitsemännelle käskylle. Pontoppidanin katekismuksessa tulee kolmannen käskyn kohdalla ilmi pietistisiä korostuksia. Kysymykseen: ”millä lepopäivä turmellaan?”, on vastauksena: ”ruumiillisilla töillä ja syntisillä huvituksilla, kuten tansseilla, peleillä, komedioilla, krouveissa käymisellä ja sen kaltaisilla, jotka itsessään ovat synti, ja pyhä päivänä kaksinkertainen synti.”³² Näissä ilmenee voimakkaasti Spenerin vaikutus. Spenerin mukaan tanssi ei kaikissa tapauksissa ollut hyljättävää, mutta käytännössä se oli syntiä. Pelit olivat hänen mukaansa vahingollisia sen vuoksi, että aika kului niissä hukkaan. Teatterilla oli Spenerin mukaan turmiollisia vaikutuksia, sillä näytelmät olivat harvoin siveellisesti puhtaita. Tällainen asketismi oli johdonmukainen seuraus pietismin pyhitysohjelmasta. Kääntyneen ihmisen tuli tehdä selkeä ja havaittava ero maailman turhuuksiin. Äärimmilleen vietynä se tarkoitti sitä, että kaikki, mikä ei ollut uskon määräämää eikä tapahtunut Jeesuksen nimessä oli hyljättävä, koska se oli syntiä.³³ Svebiliuksen mukaan: tulee pyhäpäivänä jättää kaikki maailmalliset askareet ja ruumiillinen työ, jotka Jumalan palveluksen estävät.³⁴

Kuten Lutherin vähässä katekismuksessa, on Svebiliuksen ja Pontoppidanin katekismuksissa kymmenen käskyn selityksen jälkeen vielä koottuna selitys, mitä Jumala sanoo kaikissa näissä käskyissä. Käskyn rikkominen, eli synti jaetaan Svebiliuksen katekismuksessa perisyntiin ja tekosyntiin. Samoin Pontoppidanin katekismuksessa, mutta Pontoppidan jakaa tämän lisäksi vielä tekosynnin kahteen käsitteeseen: heikkouden syntiin ja ehdolliseen syntiin. Ehdollinen synti tarkoittaa Pontoppidanin mukaan sitä, että ihminen tiedollansa, tahdollansa ja mielihyvin tekee pahaa jättäen hyvää tekemättä. Heikkouden synti taas tarkoittaa sitä, että ihminen tekee vastoin omaa tahtoaan, tietämättään, huomaamattaan, pikaisuudesta tai muulla senkaltaisella tavalla erehtyen pahaa. Pontoppidanin mukaan syntien välinen ero on tärkeä tehdä.³⁵ Jos sitä ei tehdä, siitä tulee Pontoppidanin kielenkäytön mukaan suruttomuus, jolla pietisti kirjoittajat tarkoittivat vääränlaista varmuutta eli uskallusta, jonka synnyttivät joko luottamus omiin tekoihin tai pelkistettyyn armo-oppiin.³⁶ Pontoppidan ilmaisi katekismuksessaan, että ehdollisissa synneissä elävä lohduttaa itseänsä sillä, että kaikki ovat syntisiä. Ehdollisia syntejä tekevät Pontoppidanin kielenkäytön mukaan maailman ja perkeleen lapset. He iloitsevat synnin tekemisestä tai lohduttavat itseään sillä, että kaikki ihmiset ovat

³² Pontoppidan 1771, 32.

³³ Kansanaho 1947, 60–61, 171.

³⁴ Svebilius 1831, 13.

³⁵ Pontoppidan 1771, 63–65.

³⁶ Huhtala 1971, 30.

syntisiä. Todelliset kristityt lankeavat ainoastaan heikkouden synteihin.³⁷ Kysymyksen 295 vastauksessa käy ilmi, että jos he lankeavat ehdollisiin synteihin, he eivät enää ole Jumalan lapsia. Pontoppidanin mukaan pelkästään yksikin heikkouden synti saa aikaan iankaikkisen tuomion, mikäli sen tekijä ei ole todellinen kristitty. Pontoppidan on seurannut Spenerin katekismuksessa olevaa jakoa heikkouden synteihin ja ehdollisiin synteihin.³⁸

Syntien jaon seurauksena synnintunto ei kääntyneen ihmisen tapauksessa kasvanut vaan se koki tietoisien arvon alenemisen. Pietistinen nuolenkärki osoitti kääntymätöntä, jolle oli molemmissa tapauksissa odotettavana iankaikkinen tuomio. Kääntynyt taas joutui korostuneesti tarkastelemaan motiivejaan jokaista tehtyä syntiä kohtaan. Hän joutui tekemään yksittäisen synnin kohdalla jaon joko heikkouden syntiin tai ehdollisen syntiin, jotta voi pitää itseään joko Jumalan lapsena tai tuomion ansainneena. Tämä oli tyypillistä pietistisissä katekismuksissa. Niissä tehtiin jyrkkä raja uskovien maailman ja ei-uskovien maailman välillä. Jumala piti erityistä huolta uskovista, joilla oli etusija kääntymättömiin nähden.³⁹

Svebiliuksen katekismuksessa ei ole jakoa ehdollisiin ja heikkouden synteihin. Ensimmäisessä pääkappaleessa kysytään ”Mikä on teko synti?” Vastauksena tähän on: ”Se on kaikki se paha, jota ajattelemme tai teemme Jumalaa tai lähimmäistä vastaan, joka perisynnistä nousee.”⁴⁰

Ehtoollispääkappaletta edeltää Pontoppidanin katekismuksessa pääkappale kasteesta, jonka lopussa käsitellään kääntymystä, joka tarkoittaa kasteen liiton rikkoneen palaamista jälleen tähän liittoon. Tähän aiheeseen Pontoppidan käyttää noin puolet kaste pääkappaleen kysymyksistä. Vaikka Pontoppidanin katekismuksessa ei ole rippi ja synninpäästö pääkappaletta, niin hän käsittelee sitä kääntymyksen yhteydessä kahdessa kysymyksessä, joita molempia Pontoppidan painottaa *-merkillä. Kysymykset ovat: ”*Kenenkä edessä pitää syntejä tunnustettaman?” ja: ”*Kutka synnit tunnustettaman pitää?”⁴¹ Pietistisissä piireissä esitettiin kritiikkiä Svebiliuksen katekismusta kohtaan 1700-luvun lopulla 1800-luvun alussa. Arvostelijoiden mukaan Svebiliuksen katekismus ei ollut sopiva rippikouluun, koska Svebiliuksen katekismuksesta puuttui kääntymys kysymykset. Svebilius ei siis pietistien mukaan ollut ymmärtänyt kääntymyksen todellista merkitystä.⁴²

³⁷ Pontoppidan 1771, 63–64.

³⁸ GoogleBooks.

³⁹ Lilja 1947, 331–332.

⁴⁰ Svebilius 1831, 28.

⁴¹ Pontoppidan 1771, 141–147.

⁴² Kansanaho 1956, 128.

2. Kelvottomat ja kelvolliset ehtoollisvieraat

Pontoppidanin katekismuksesta ilmenee, että ehtoollinen on asetettu kaikille totisille kristityille, jotka ovat siinä iässä ja ymmärryksessä, että he taitavat koetella itseänsä, mutta ei mielipuolisille ihmisille eikä ymmärtämättömille lapsille. Katekismuksessa kysytään: ”miksi ihmiset, jotka eivät pelkää Jumalaa käyvät ehtoollisella?” Vastaukseksi saadaan, että he luulevat sillä tavoin sovittavansa itsensä Jumalan kanssa. He pysyvät sydämessään Jumalan vihollisena ja tekevät ainoastaan ulkonaisen välirauhan muutamiksi päiviksi. Pontoppidanin mukaan ihmiset, joiden ulkokultaisuus ei ole julkinen, tulee päästää ehtoolliselle, koska heidän sydämeensä ei voi nähdä. Mutta jos ihmisten ulkokultaisuus on julkista, heidät tulee sulkea pois ehtoolliselta.⁴³ Spenerin mukaan ei riitä se, että on pelkästään kastettu, vaan ihmisen tulee myös säilyttää kasteessa pukemansa Kristus ja todistaa se ulkonaisella elämällä. Ei siis riitä pelkästään se, että ottaa vastaan ulkonaisesti pyhän ehtoollisen vaan, sisällisen ihmisen täytyy todella enentyä tämän ruuan avulla.⁴⁴ Pontoppidan selvitteli katekismuksessaan sitä, kuinka ihmisen tulee koetella itseänsä ennen ehtoolliselle menoa. Ihmisen tulee koetella omaa katumustaan, uskoaan ja uutta aikomustaan. Katumusta tulee koetella tutkimalla jokapäiväistä sotaa erityisesti niitä syntejä vastaan, joihin oma tottumus tai tapa yleisesti viettelee. Uskoa tulee tutkia niin, että hänellä on tarpeellinen tieto Jumalasta ja ehtoollisesta ja ettei se ole pelkästään aivoissa, vaan elävänä sydämessä. Uskon elävyyden saa Pontoppidanin mukaan selville sen hedelmästä, eli vaikutuksesta. Vaikutus on viha ja kauhistus kaikkia syntejä ja ennen kaikkea omia pahoja taipumuksia vastaan sekä rakkaus lähimmäiseen ja ennen kaikkea toisten uskovien tykö. Uutta aikomusta tulee koetella niin, että haluaako hän taistella yhä kiivaammin kotisyntiänsä vastaan, karttaen kaikkia tilanteita, jotka antavat tilaa synteihin, pahoja seuroja ja pahan muotoisia asioita. Kysymykseen: ”minkä takia ihmisen tulee itseänsä näin koetella?” Saadaan vastaus, että ehtoollisen väärinkäyttäminen tuottaa iankaikkisen kuoleman autuuden sijasta. Katekismuksessa tulee ilmi, että ne, jotka kokevat itsensä kaikkein kelvottomimmiksi nauttimaan ehtoollista ovat kaikkein kelvollisimmat. Viimein on kysymys: ”kuka tämän sakramentin kelvollisesti nauttii?” Vastaus on suoraan Lutherin Vähästä katekismuksesta, se joka uskoo nämä sanat: Teidän edestänne annettu ja vuodatettu syntien anteeksi saamiseksi.⁴⁵ Tämä oman uskon, katumuksen ja uuden aikomuksen koetteleminen on teema, joka

⁴³ Pontoppidan 1771, 150–152.

⁴⁴ Spener 1984, 111.

⁴⁵ Pontoppidan 1771, 156–159.

toistuu Pontoppidanin Suomessa tunnetuimmassa teoksessa Uskon Peili.⁴⁶ Svebiliuksen katekismuksen ehtoollispääkappaleen kysymyksen 12 vastauksessa tulee ilmi, että ilman uskoa ehtoollisen nauttiminen on tuomioksi. Kysymyksen 24 vastauksessa on jako kelvollisiin ja kelvottomiin ehtoollis-vieraisiin. Kelvolliset koettelevat itseänsä, pohtimalla katuvatko he syntejäänsä, uskovatko he, että Jumala antaa ne Kristuksen tähden anteeksi, onko heillä sovinnollinen sydän lähimmäistä kohtaan ja vakaa aikomus parantaa elämäänsä, mutta kelvottomat menevät sinne tavan vuoksi.⁴⁷ Itsensä koetteleminen on jossain määrin samantyyppistä Pontoppidanin esityksen kanssa. Se ei tosin yhtä seikkaperäisesti kuvattua. Svebiliuksen katekismuksessa ei puhuta mitään ihmisten sulkemisesta pois ehtoolliselta. Merkillepantavaa on Pontoppidanin korostus, että rakkautta tulee olla enemmän niitä kohtaan, jotka ihminen kokee uskoviksi kuin lähimmäisiin yleensä. Svebiliuksen katekismuksessa puhutaan vain lähimmäisistä. Pontoppidanin korostus ei sovi yhteen luterilaisen ortodoksian yhtenäisyys vaatimuksen kanssa, vaan hajottaa yhtenäisyyden kokemista kaikkien seurakuntalaisten kanssa.

III Katekismuksen vastaanotto Suomessa Ruotsinvallan aikana

1. Ruotsinvallan ajan kirjapolitiikka Suomessa

Suomen väestöstä yli 90 prosenttia oli vielä 1700-luvulla ja pitkälle seuraavalle vuosisadalle tultaessa kirjoitus- ja lukutaidottomia. Vain muutama prosentti osasi lukea, ja näillä lukukulttuurin piirissä olevilla oli käytännössä maallinen ja uskonnollinen valta. Rahvaan oppima lukutaito oli lähinnä ulkolukua.⁴⁸ Kirjojen suomennoksia oli vielä tuohon aikaan rajoitetusti, kirjoja luettiin enemmän ruotsinkielisinä kuin suomenkielisinä käännöksinä. Ruotsin kieli oli suurvalta-ajalla ruotsalaistuneen säätyläistön kieli. Kieli- ja säätyrajat olivat 1700-luvun Suomessa varsin yhtenäiset. Säätyläiset kouluttivat lapsiaan omalla kielellään. Rahvaan lukutaidon hallinta oli lähinnä sitä, että rippikoulussa nuorten kristinopin ulkoluvusta oltiin siirtymässä hiljalleen sisälukutaitoon.⁴⁹ Rahvaan olisi täytynyt suomen kielen lukemisen lisäksi hallita myös ruotsin kieli, mikä oli eräs lisätekiä, joka rajoitti kirjojen lukijakuntaa säätyläistön pariin. Vuosisadan loppupuolella alkoi Suomessa lukutaito hiukan yleistyä lukuun ottamatta Viipurin hiippakuntaa. Lounais-Suomessa ja Pohjanmaan rannikkoalueella tiedetään

⁴⁶ Pontoppidan 1851, 187.

⁴⁷ Svebilius 1831, 103.

⁴⁸ Mäkinen 2001, 51.

⁴⁹ Melin 1989, 67, 82, 85.

talonpoikaistaloissa olleen kirjoja jo 1700-luvun puolivälistä lähtien, kun taas Keski- ja Itä-Suomessa kansa alkoi hankkia niitä vasta noin sata vuotta myöhemmin.⁵⁰

Ruotsi-Suomessa oli 1700-luvulla voimassa sensuuri järjestelmä, jolla pyrittiin estämään mystisen ja pietistisen kirjallisuuden levitys. Tosin maltillista pietismia oli alettu pikkuhiljaa suvaita lähestyttäessä vuosisadan puoliväliä, mistä oli osoituksena jo se, että Pontoppidanin katekismus sai painoluvan. Kirjanpainajien oli 1740-luvun lopulla tulleen määräyksen mukaan sakon uhalla merkittävä painotuotteisiin, nimen, painopaikan ja vuoden lisäksi nimiölehden kääntöpuolelle sensorin nimi ja tämän antama imprimatur. Imprimatur löytyy myös Pontoppidanin suomennoksesta: ”Imprimatur In fide Protocolli Niclas Hjelt, Facult. Theol. Ab. Notar.” Kirjat, jotka olivat kiellettyjä rahvaalle, eivät olleet sitä säätyläisille. Säätyläisten piirissä pietismistä puhuttiin kuiskaillen, jottei palvelusväki kuulisi ja käsittäisi uusia aatteita väärin. Esimerkiksi Turun piispa Carl Fredrik Mennander omisti useita harhaisia ja kiellettyjä teoksia kotikirjastossaan.⁵¹

Vuonna 1769 Gabriel Lyra halusi ryhtyä kääntämään suomeksi tanskalaisen pietisti piispan Erik Pontoppidanin katekismusta ja ilmoitti siitä Porvoon tuomiokapitulille, joka kannusti Lyraa hankkeessa. Vuonna 1771 katekismus ilmestyi nimellä Totuus Jumalisuuteen. Turun tuomiokapituli ilmoitti hiippakuntansa rovastikunnille, että suomennosta sai ostaa notaari Niclas Hjeltiltä. Kirjaa markkinoitiin samaan aikaan myös itäiseen hiippakuntaan. Porvoon kapituli tilasi katekismusta 400 kappaletta ja Turku mainosti katekismusta papistolleen kiertokirjeissään vielä seuraavina kahtena vuotena.⁵²

Kirjojen hinnat pysyivät korkeina Ruotsin vallan aikana, koska niitä julkaistiin vähän. Pienikokoisia hartauskirjoja saattoi tosin ostaa edullisesti. Koska kirjat olivat arvokkaita, ne merkittiin perunkirjoihin huolellisesti. Kuolinpesään kuuluneiden suomenkielisten kirjojen nimet on pyritty ruotsintamaan, joten perunkirjassa mainitun teoksen kieltä ei voida aina varmasti tietää. Lukutaitoisten määrä lisääntyi vasta 1800-luvun toisella puoliskolla, jolloin kirjoja alettiin tuottaa enemmän ja niiden hinta laski, jonka johdosta kirjojen merkinnät perunkirjoissa muuttuivat ylimalkaisiksi. Kirjahuutokaupat toimitettiin usein kuoleman jälkeen. Kirjat oli merkittävä erillisiin huutokauppa luetteloihin, joihin merkittiin myös huutokaupan jälkeen ostajan nimi.⁵³

⁵⁰ Mäkelä-Henriksson 1988, 116.

⁵¹ Laine 1996, 200.

⁵² Laine 2006, 207. Pippingin mukaan kirjan suomentaja oli Limingan kirkkoherra Matthias Pazelius. Pipping 1967, 1279.

⁵³ Laine 1996, 224–227.

Suomessa on perunkirjojen ja huutokappaluetteloiden mukaan luettu Pontoppidanin katekismusta sekä ruotsinkielisenä että suomenkielisenä käännöksenä. Lyhyestä ruotsinkielisestä vuoden 1762 erillispainoksesta katekismuksen lopussa olevasta yhteenvedosta ei näissä ole mainintaa. Ruotsissa ilmestyi katekismuksesta vuoteen 1809 mennessä kolme painosta. Suomessa ilmestyi yksi vuonna 1771.

Pontoppidanin katekismuksesta on Grönroosin kirjassa 15 mainintaa, joista osassa on kyse samasta kirjasta, joka on perinnön mukana siirtynyt eteenpäin. Henrik-tietokannassa on katekismuksesta yhdeksän mainintaa, joista osa on kahteen kertaan, ensin perunkirjassa ja sitten huutokaappaluettelossa. Lisäksi Henrik-tietokannassa on muutamia tapauksia, joissa on kyse samasta kirjasta kuin Grönroosin kirjassa olevat maininnat. Henrik-tietokanta ja Grönroosin kirjaluettelo kattavat yhteensä 15 erillistä Pontoppidanin katekismusta, jotka ovat olleet 20 eri omistajalla. Katekismusta on ollut Helsingissä neljä ja Oulussa kolme kappaletta. Porvoossa, Turussa ja Naantalissa on kussakin ollut kaksi erillistä kappaletta. Hämeenlinnassa ja Kaskisella on kummassakin ollut yksi kappale. Katekismuksen maantieteellinen levinneisyys on painottunut lähes täysin länsirannikolle. Tämä levinneisyyden painottuminen länsirannikolle johtuu omalta osaltaan käytetystä aineistosta. Joskin on täydet perusteet olettaa, että juuri länsirannikon kaupungeista löytyvät suurin osa mainituista kirjoista. Kirjallisuuden omistaminen Itä-Suomessa oli tuolloin tuntuvasti heikompaa.⁵⁴ Grönroosin perunkirjaluettelo kattaa 19 kaupunkia, joista 16 sijaitsee rannikolla välillä Loviisa – Tornio. Loput kolme sijaitsevat sisämaassa eli Tampere, Hämeenlinna ja Kajaani. Samoin Henrik-tietokanta rajautuu vain kahteen kaupunkiin Helsinkiin ja Ouluun, jotka molemmat sijaitsevat rannikolla. Lisäksi Grönroosin perunkirjaluettelo kattaa seuraavissa kaupungeissa niin lyhyen ajan, ettei kaikkia mahdollisia Pontoppidanin katekismuksia ole tällä aikavälillä voitu kirjata. Raahen merkinnät ovat vuosien 1808–1809, Kaskisen vuosien 1788–1809, Porin vuosien 1786–1809, Turun vuosien 1796–1809 ja Tampereen vuosien 1803–1809 väliltä. Turun kohdalla voidaan päätellä, että katekismuksia on ollut siellä enemmän kuin kaksi Grönroosin perunkirjaluetteloon merkittyä. Käytetystä aineistosta käy ilmi, että katekismus ei ole levinnyt Oulua pohjoisemmaksi. Seuraavassa on tietoja henkilöistä, jotka ovat omistaneet Pontoppidanin katekismuksen Henrik-tietokannan ja Grönroosin perunkirjaluettelon mukaan.

⁵⁴ Mäkelä-Henriksson 1988, 116.

2. Vauraat katekismuksen omistajat

Katekismuksen omistaja Herman Johan Hornborg (1732–1786) oli Tyrvään kirkkoherran Johan Hornborgin poika. Hän valmistui ylioppilaaksi vuonna 1748 ja toimi kamarikollegion notaarina ja sotilaskirjurina. Herman Hornborg kuoli Helsingissä.⁵⁵ Hornborgin kuoleman jälkeen Pontoppidanin katekismuksen osti kirkkoherra Festin, Helsingissä vuonna 1786 pidetyssä huutokaupassa. Hänestä ei ole Henrik-tietokannassa muita tietoja.

Ei tiedetä, milloin Carl Henrik Brunow (1761–1791) hankki Pontoppidanin katekismuksen. Hän oli Rantasalmen manttaalikomissaarin ja hovikamreerin Karl Brunowin poika. Hän valmistui ylioppilaaksi vuonna 1778 ja filosofian maisteriksi vuonna 1783 lisäksi hän suoritti maanmittaritutkinnon vuonna 1785. Brunow toimi Helsingin triviaalikoulun rehtorina sekä samalla vuodesta 1787 lähtien Helsingin kaupungin insinööriä. Brunow kuoli naimattomana Helsingissä.⁵⁶ Kuoleman jälkeen Helsingissä pidetyssä huutokaupassa Pontoppidanin katekismus vaihtoi omistajaa. Uudesta omistajasta on Henrik-tietokannassa maininta puutarhuri Edbom.

Yksi Pontoppidanin katekismuksen omistajista oli Gabriel Baergman, jonka tarkka kuolinvuosi ei ole tiedossa. Hän toimi armeijan teurastajana. Hänellä oli poika, jonka ammatista on maininta suutari, kisälli. Huutokappia oli Helsingissä tullimies Alex Wahlströmsmin luona vuonna 1773. Huutokaupassa Baergmanilla olleen katekismuksen osti räätäli, vaatturi ja kirjanpitäjä Johan Amner.⁵⁷

Abraham Enqvist (1755–1791) omisti myös Pontoppidanin katekismuksen. Hän oli Limingan nimismiehen Henrik Enqvistin poika. Hän kirjoittautui ylioppilaaksi vuonna 1776 ja filosofian maisteriksi vuonna 1778. Hänet vihittiin papiksi Turun hiippakunnassa 1787. Hän pääsi Muhoksen kirkkoherraksi vuonna 1791, mutta samana vuonna Enqvist kuoli naimattomana.⁵⁸ Enqvistin kuoleman jälkeen pidettiin Oulussa vuonna 1792 huutokauppa, jossa Pontoppidanin katekismuksen ostaja oli Petter Lund. Hänen ammatista on Henrik-tietokannassa maininta nahkuri.

Katekismuksen omistaja Karl Jakob Dobbin (n.1719–1783) oli haminalaisen valtiopäivämies Jost Dobbin poika. Hän vietti aikaa Hallessa vuosina 1732–34. Dobbin pääsi Ylioppilaaksi Turussa vuonna 1739. Hän toimi raatimiehenä Helsingissä.⁵⁹

⁵⁵ YMHornborg.

⁵⁶ YMBrunow.

⁵⁷ Henrik-tietokanta.

⁵⁸ YMENqvist.

⁵⁹ YMDobbin.

Johan David Cneiff (1722–1791), joka omisti katekismuksen, oli vaasalaisen valtiopäivämies David Benedikt Cneiffin poika. Hän valmistui Ylioppilaaksi Turussa 1740 ja kävi Höjentorpin lampurikoulun. Cneiff aloitti toimen pohjanmaan lääninlampurina vuonna 1743. Hänelle annettiin taloustirehtöörin arvonimi vuonna 1759. Cneiff asui Hermansin tilalla Kaskisissa.⁶⁰

Ei ole tiedossa, milloin Johan Churberg (1748–1791) hankki katekismuksen. Hän oli talollisen Michel Jakobsson poika. Hän pääsi Ylioppilaaksi Turussa 1767, vihittiin papiksi Turun hiippakunnassa 1772 ja toimi Naantalın kappalaisena vuodesta 1784 lähtien.⁶¹

Katekismuksen omistaja Johan Lilius (1724–1803) oli Messukylän kirkkoherran Henrik Liliuksen poika. Hän kirjoitti Ylioppilaaksi Turussa 1741. Hän toimi hovioikeudenneuvoksena vuosina 1771–1796. Lilius kuoli Turussa.⁶²

Oululainen Nils Spolander oli raatimies ja kauppias. Hän omisti vuoden 1784 perunkirjan mukaan Pontoppidanin katekismuksen sekä ruotsiksi että suomeksi. Toinen Pontoppidanin katekismuksen omistaja oli Talqvist, joka toimi Naantalissa apupappina. Talqvistin perunkirja kirjoitettiin vuonna 1783. Muita katekismuksen omistajia olivat lastenopettaja Johan Hökbergin vaimo, Lars Jung, joka oli lääninrahaston hoitaja ja Jacob Borgström, joka toimi kaupiamiehenä. Jungin perunkirja luotiin Turussa vuonna 1802 ja Hökbergin vaimon perunkirja valmistui Porvoossa vuonna 1774. Borgströmin perunkirja kirjoitettiin Porvoossa vuonna 1790, jolloin Pontoppidanin katekismus siirtyi hänen puolisolleen Catharina Borgströmille. Catharinan perunkirja kirjoitettiin vuonna 1809. Pyöräntekijä Matts Swalckan vaimo, jonka perunkirja valmistui Hämeenlinnassa vuonna 1775, omisti myös Pontoppidanin katekismuksen.⁶³

Seitsemän Pontoppidanin katekismuksen omistaneen henkilön tausta on mahdollista identifioida ylioppilasmatrikkelin avulla, sillä he ovat suorittaneet ylioppilastutkinnon. Näiden seitsemän henkilön joukossa on vain yksi, joka ei ole säätyläiskodista lähtöisin. Hän on talollisen Michel Jakobssonin poika Johan Churberg, joka kouluttautui sittemmin papiksi. Katekismuksen omistaneiden henkilöiden oma sukutausta on painottunut säätyläisiin. Helsingin ja Oulun huutokaupoissa Henrik-tietokannan mukaan Pontoppidanin katekismuksen oli ostanut neljä henkilöä. Kirkkoherra Festin, puutarhuri Edbom, räätäli, vaatturi ja kirjanpitäjä Johan Amner sekä nahkuri Petter Lund. Henrik-tietokannan mukaan he ovat ostaneet Oulun ja Helsingin huutokaupoista muitakin

⁶⁰ YMCneiff.

⁶¹ YMChurberg.

⁶² YMLilius.

⁶³ Grönroos 1996, 62 Spolander, 177 Talqvist, 201 Jung, 302 Hökberg, 307 J.Borgström, 317 C.Börgström, 350 Swalcka.

kirjoja. Kirkkoherra Festin on hankkinut kahdeksan kirjaa, Edbom kuusi kirjaa, Amner 22 kirjaa ja Lund kuusi kirjaa. Ne 14 Pontoppidanin katekismuksen omistanutta henkilöä, jotka ovat Grönroosin perunkirjaluettelossa, ovat omistaneet kirjoja keskimäärin 110 kappaletta. Kirja oli tuohon aikaan arvokas esine, joten omistettujen kirjojen määrä on suoraan verrannollinen henkilön varallisuuteen. Katekismuksen omistaneiden henkilöiden joukosta voidaan erottaa ammatin mukaan kuusi henkilöä: Pyöräntekijä Matts Swalckan vaimo, lastenopettaja Johan Hökbergin vaimo, nahkuri Petter Lund, puutarhuri Edbom, armeijan teurastaja Gabriel Baergman ja kirjanpitäjä Johan Amner. Loput 14 katekismuksen omistanutta henkilöä kuuluvat selvästi ylempään kansanosaan. Grönroosin perunkirjaluettelon mukaan pyöräntekijä Matts Swalckan vaimo on omistanut kuusi kirjaa. Samoin armeijan teurastaja Gabriel Baergman on Henrik-tietokannassa olevan huutokauppaluettelon mukaan omistanut kuusi kirjaa. Lundin, Edbomin ja Amnerin omistamien kirjojen kokonaismäärä ei käytetyistä lähteistä käy ilmi, mutta todennäköisesti heillä on ollut myös muita kirjoja kuin heidän huutokaupoista hankkimansa. Pontoppidanin katekismus kulkeutui lähinnä ihmisille, jotka olivat varakkaita ja kouluttautuneita. Jo kirjan omistaneiden henkilöiden oma syntyperäinen tausta on pääasiassa ollut silloisessa yhteiskunnassa arvostettu.

IV Tutkimustulokset

Erik Pontoppidanin vuonna 1737 ilmestynyt katekismus syntyi konfirmaatio-opetuksen tarpeeseen Tanskan ja Norjan kirkkoihin. Katekismus itsessään oli lyhennelmä Spenerin vuoden 1677 katekismuksesta. Ruotsissa vuoteen 1810 mennessä ilmestyneiden pietististen katekismusten mallina oli usein Spenerin katekismus tai sen välittäjänä oli kyseinen Pontoppidanin katekismus. Ruotsissa ilmestyi Pontoppidanin katekismuksesta vuoteen 1809 mennessä kolme painosta. Suomessa ilmestyi vain yksi vuonna 1771. Pontoppidan oli luonnollisesti seurannut lyhentämänsä Spenerin katekismuksen rakennetta, jossa ei ole erikseen päälukua ripistä ja synninpäästöstä. Spenerin käsitykset uskonnollisesti ja moraalisesti yhdentekevästä (adiafora) asioista ovat päättyneet myös Pontoppidanin katekismukseen. Vertailemalla Swebiliuksen ja Pontoppidanin katekismusten kysymysten määrää kutakin aihetta kohtaan näkyy katekismusten erilaisuus. Pontoppidanin katekismuksen kysymyksistä 40 prosenttia koski käskyjä, joista kuudes ja seitsemäs käsky oli saanut huomattavasti enemmän painoarvoa kuin Swebiliuksen katekismuksessa, jossa ne olivat käskyistä vähiten saaneet kysymyksiä osakseen. Käskyn rikkomisen, eli synti, jaetaan Swebiliuksen katekismuksessa perisyntiin ja tekosyntiin. Synnit jaetaan samoin Pontoppidanin katekismuksessa, mutta tämän lisäksi Pontoppidan vielä jakaa tekosynnin kahteen

käsitteeseen: heikkouden syntiin ja ehdolliseen syntiin. Tämän näkökulman eräs seuraus oli, että synnintunto ei kasvanut jaossa heikkouden ja ehdollisten syntien välillä, vaan se koki kääntyneen kohdalla tietoisien arvon alenemisen. Pontoppidanin katekismus painottaa uskontunnustuksen selityksessä kolmatta uskonkappaletta, jonka sisällä nousee esiin käsite pyhitys. Pyhityksessä käsitellään uudesti syntymistä, kuollutta ja elävää uskoa sekä jokapäiväistä uudistumista. Svebilius vain toteaa yhden kysymyksen vastauksessa Pyhän Hengen pyhittävän ihmistä. Svebiliuksen katekismuksessa ei ole erikseen huomioitu käsitettä kääntymys, joka Pontoppidanin katekismuksessa kattaa kaste pääkappaleen kysymyksistä noin puolet. Tämä aiheutti arvostelua Svebiluksen katekismusta kohtaan 1700–1800-lukujen vaihteessa, koska Svebilius ei pietistien mukaan ollut ymmärtänyt kääntymyksen merkitystä. Pontoppidanin katekismuksesta kokonaisuudessaan on selvästi luettavissa Spenerin Pia Desideriassa ilmaiseva ajatus, jonka mukaan ihmisen tuli todistaa uskonsa ulkonaisella elämällä.

Suomen väestöstä eli 1700-luvulla yli 90 prosenttia kirjoitus- ja lukutaidottomana. Tähän aikaan ruotsin kieli oli suurvalta-ajalla ruotsalaistuneen säätyläistön kieli. Kieli- ja säätyrajat olivat 1700-luvun Suomessa melko yhtenäiset. Kirjat olivat pääsääntöisesti ruotsinkielisiä. Suomeksi oli tarjolla vain rajoitettu valikoima. Kirjat olivat arvokkaita, koska niitä julkaistiin vähän. Tämän vuoksi ne merkittiin perunkirjoihin huolellisesti. Pontoppidanin katekismuksesta ilmestyi Ruotsissa vuoteen 1809 mennessä kolme painosta ja Suomessa yksi vuonna 1771. Henrik-tietokanta ja Grönroosin kirjaluetelo kattavat yhteensä 15 erillistä Pontoppidanin katekismusta, jotka ovat olleet 20 eri omistajalla. Maantieteellisesti katekismuksen levinneisyys on painottunut länsirannikolle välille Helsinki – Oulu. Oulua pohjoisemmaksi katekismus ei ole levinnyt. Sisämaasta Hämeenlinnasta löytyy vain yksi merkintä katekismuksesta. Katekismuksen omistaneet henkilöt ovat pääsääntöisesti olleet lähtöisin säätyläiskodista ja hyvin koulutettua varakasta väkeä. Ainakin seitsemän heistä oli suorittanut ylioppilastutkinnon. Pontoppidanin katekismuksen lisäksi nämä henkilöt ovat omistaneet usein yli 100 kirjaa. Tämä aikana jolloin kirja oli arvokas. Vain kaksi Pontoppidanin katekismuksen omistanutta henkilöä on omistanut huomattavasti edellisiä vähemmän kirjoja. Tiettävästi heillä on ollut vain kuusi kirjaa. Pontoppidanin katekismus kuului muutamaa poikkeusta lukuun ottamatta 1700-luvun Suomessa lähinnä säätyläistön käsissä.

Lyhenteet

LSRY	Länsi-Suomen Rukoilevaisten Yhdistys
SKS	Suomalaisen Kirjallisuuden Seura
SKST	Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia
SLSF	Svenska litteratursällskapet i Finland
STSKH	Samlingar och studier till svenska kyrkans historia
STKS	Suomalainen teologinen kirjallisuusseura
STKSJ	Suomalaisen teologisen kirjallisuusseuran julkaisuja

Lähteet ja kirjallisuus

Lähteet

Grönroos, Henrik

1996 Boken i Finland. Bokbeståndet hos borgerskap, hantverkare och lägre sociala grupper i Finlands städer enligt städernas bouppteckningar 1656-1809. SLSF 596. Helsingfors: SLSF.

Pipping, Fredrik Wilhelm

1967 Luettelo suomeksi präntätyistä kirjoista. SKST 20. Helsinki: SKS.

Pontoppidan, Erik

1771 Totuus Jumalisuuteen Yxinkertaisesa ja Perustetusa D.Lutheruxen Wähäisen Catechismuxen Selityxesä. Turku: Frenckell.

1851 Kaunis Uskon-Peili. Helsinki: Frenckell.

Spener , Philipp Jakob

1984 Kirkon uudistus Pia Desideria. Hengen tie 9. Helsinki: Kirjaneliö.

Svebilus, Olaus

1831 Lutheruksen Vähän Katechismuksen yksinkertainen Selitys kysymysten ja vastausten kautta. Helsinki: Frenckell.

Internet-lähteet

GoogleBooks

Einfältige Erklärung der christlichen Lehre nach der Ordnung des kleinen Katechismus Lutheri.

[http://books.google.fi/books?id=KoYrAAAAYAAJ&printsec=frontcover&dq=inauthor:spener&hl=fi&ei=hRZATbjJPI2p8QOd9OjKBw&sa=X&oi=book_result&ct=result&resnum=18&ved=0CIQBEOgBMBE#v=onepage&q&f=false] (Katsottu 17.2.2011)

Gudsfrygt

Sandhed til Gudfrygtighed [<http://www.evangelisk-luthersk.eu/Pontoppidan%20-%20Sandhed%20til%20Gudsfrygt/>] (Katsottu 17.2.2011)

Henrik-tietokanta

2006 Henrik-tietokanta Kirjojen omistus Suomessa vuoteen 1809. [<http://dbgw.finlit.fi/henrik/>] (Katsottu 17.2.2011)

YMBrunow

Karl Brunou [<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=9572>] (Katsottu 17.2.2011)

YMChurberg

Johan Churberg [<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=8736>] (Katsottu 17.2.2011)

YMCneiff

Johan Cneiff [<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=6681>] (Katsottu 17.2.2011)

YMDobbin

Karl Dobbin [<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=6622>] (Katsottu 17.2.2011)

YMenqvist

Abraham Enqvist [<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=9366>] (Katsottu 17.2.2011)

YMHornborg

Herman Hornborg [<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=7428>]
(Katsottu 17.2.2011)

YMLilius

Johan Lilius [<http://www.helsinki.fi/ylioppilasmatrikkeli/henkilo.php?id=6741>]
(Katsottu 17.2.2011)

Kirjallisuus

Haavisto, Seppo

1995 Mystistä spiritualismia vai Luterilaista teologiaa? Bengt Jacob Ignatiuksen teologia pietismin tutkimushistorian valossa. STKSJ 195. Diss. Helsinki: STKS.

Hentilä, Seppo & Krötzl, Christian & Pulma, Panu

2002 Pohjoismaiden historia. Keuruu: Otava.

Huhtala, Heikki

1971 Suomen varhaispietistien ja rukoilevaisten sanankäytöstä. Semanttis-aatehistoriallinen tutkimus. STKSJ 87. Helsinki: STKS.

Kansanaho, Erkki

1947 Hallen pietismin vaikutus Suomen varhaisempaan herännäisyyteen. STKSJ 46. Helsinki: STKS.

1950 Wegeliuksen postillan lähteet ja teologia. STKSJ 53. Helsinki: STKS.

1956 Konfirmaatio. Liturgishistoriallinen tutkimus konfirmaatioaktista. STKSJ 63. Helsinki: STKS.

Kaukola, Martti

1962 Erik Pontoppidanin teologia ja hänen vaikutuksensa suomalaiseen kristillisyyteen. Systemaattisen teologian pastoraalityö. Kuopion hiippakunta.

Kiviranta, Simo

- 1985 Epilogi Olaus Svebilus ja hänen katekismuksensa. – Katekismuksen yksinkertainen selitys kysymysten ja vastausten avulla. Leväsjoki: LSRY.

Laasonen, Pentti

- 1984 Pia desideria, luterilaisen pietismin perusteos. – Kirkon uudistus Pia Desideria. Hengen tie 9. Helsinki: Kirjaneliö.
- 1991 Suomen kirkon historia 2 vuodet 1593–1808. Helsinki: WSOY.

Laine, Tuija

- 1996 Sensuuri ja sen asettamat julkaisurajoitukset - Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. SKST 647. Helsinki: SKS.
- 1996 Suomen Ruotsin vallan ajan kirjahistorian lähteet - Kirjahistoria. Johdatus vanhan kirjan tutkimukseen. SKST 647. Helsinki: SKS.
- 2006 Kolportöörejä ja kirjakauppiaita. Kirjojen hankinta ja levitys Suomessa vuoteen 1800. SKST. 1098. Helsinki: SKS.

Lilja, Einar

- 1947 Den Svenska katekestraditionen mellan Svebilus och Lindblom. En bibliografisk och kyrkohistorisk studie. STSKH 16. Stockholm. Diss. Stockholm: STSKH.

McGrath, Alister

- 2000 Valistus. – Modernin Teologian Ensyklopedia. Toim. McGrath, Alister. Helsinki: Kirjapaja.

Melin, Vuokko

- 1989 Lukutaidon opetus Suomessa. Vammala: Tampereen Yliopisto julkaistutoimikunta.

Mäkelä-Henriksson, Eeva

- 1988 Suomalaiset oppivat lukemaan ja kirjoittamaan. – Kirja Suomessa. Helsinki: Yliopistopaino Helsinki.

Mäkinen, Ilkka

2001 Elettinpä ennenkin. Informaatiohistoriaa. – Tiedon tie johdatus informaatiotutkimukseen.
Helsinki: BTJ Kirjastopalvelu Oy.

Teinonen, Seppo

1975 Teologian sanakirja. Helsinki: Kirjaneliö.

Tiililä, Osmo

1961 Rukoilevaisten kirjoja. SKST 270. Helsinki: SKS